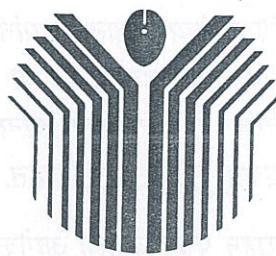

मानविक्यांसंबंधी धोकाणा

सत्यमेव जयते

महाराष्ट्र शास्त्रीय

जून १९९४

१. प्रस्तावना

- १.१ महाराष्ट्रातील काही ज्ञात आणि असंख्य अज्ञात स्थियांनी अनेक लहान मोठ्या क्रांत्यांद्वारे इतिहास आणि समाजामध्ये लक्षणीय बदल केले. या स्थियांमुळे महाराष्ट्राच्या मातीला अभिनव कल्पनांची आणि नाविन्यपूर्ण संस्थांची जन्मभूमी अशी ख्याती प्राप्त झाली आहे. त्या स्थिया या धोरणाच्या स्फूर्तिस्थान आहेत.
- १.२ या स्थियांनी नेहमीच बाजूला राहून पुरुष वर्गाला आगेकूच करण्याची संधी दिली. त्यांच्या मुलींना महाराष्ट्राचे आणि पर्यायाने भारताचे भवितव्य घडविण्याच्या कार्यात पुरुषांच्या बरोबरीच्या भागीदार म्हणून त्यांचे हक्काचे स्थान प्राप्त व्हावे त्यासाठी हा एक छोटासा प्रयत्न.

२. पाश्वर्भूमी

- २.१ भारतीय घटनेने बहाल केलेला समानतेचा मूलभूत हक्क हा महिलांच्या विकासाचा पाया आहे. त्याचप्रमाणे महिला व बालकांना झुकते माप देण्याची कायदेशीर तरतुदीचा घटनेत समावेश आहे.
- २.२ महिलांसाठी विशेष आणि स्वतंत्र कार्यक्रम आखले जावेत हे एकीकडे मान्य करत असतानाच, स्वयंसेवी संघटना व संस्था यांचेमार्फत समाजकल्याणाच्या काही योजनांचे लाभ महिलांनाही मिळतील अशी आपली अपेक्षा होती. महिला वर्गाच्या विशेष गरजा व समस्या लक्षात घेऊन त्यांचेसाठी आपण स्वतंत्र यंत्रणा उभारली नसली तरी शिक्षण व आरोग्य या क्षेत्रांतील विविध शासकीय व स्वयंसेवी संस्थांमार्फत व्यापक प्रमाणावर महिलांना लाभ मिळवून दिले जातील अशी अपेक्षा होती. आजपर्यंत स्त्रियांबाबतचा दृष्टीकोन प्रामुख्याने 'कल्याणकारी' होता. स्त्रियासुद्धा पुरुषवरग्रिमाणेच विकास प्रक्रियेतील भागीदार आहेत असे न मानता त्यांना शासन यंत्रणेच्या औदार्याचा एक गरजवंत घटक असे मानण्यात आले.
- २.३ या शतकाच्या सातव्या दशकापासून या दृष्टीकोनात हळूहळू बदल घडत गेला. 'कल्याणकारी' कल्पनांची जागा 'विकसनशील' दृष्टीकोनाने घेतली. सहाव्यो पंचवार्षिक योजनेतील (१९७५-८०) महिलांसंबंधी तरतुदीमुळे बदलाची प्रक्रिया गतिमान झाली. कारण प्रथमच विकास प्रक्रियेस चालना देण्याची क्षमता स्त्री वर्गामध्ये आहे यावर भर देण्यात आला. तसेच स्त्रियांची प्रतिमा व त्यांचा आत्मविश्वास वाढवण्याच्या गरजेकडे लक्ष वेधण्यात आले.
- २.४ विकसनशील दृष्टीकोनावर आधारित अशी ही नवी संकल्पना मांडण्यात आली असली तरीही आजतागायत स्त्रियांच्या वेगळ्या परंतु तितक्याच न्याय गरजांची दखल घेण्याच्या दृष्टीने शासकीय यंत्रणा व दृष्टीकोन यात आवश्यक ते बदल घडवून आणण्याचे कार्य मात्र दुर्लक्षित राहिले. पुरुषांचे क्षेत्र हे 'सार्वजनिक' क्षेत्र आणि स्त्रियांचे मुख्य क्षेत्र म्हणजे 'घर' यासारख्या पारंपरिक विचारसरणीचाच पाडा अद्यापही शासकीय विचारसरणीवर आहे. त्यामुळेच महिलांच्या विकासासाठी अत्यावश्यक पायाभूत सेवा, सहाय्य सेवा आणि प्रशिक्षण उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने विकास आराखड्यांतील विविध योजना अथवा प्रशिक्षण कार्यक्रम यांना नवी दिशा देण्याचे सुस्पष्ट प्रयत्न होत नाहीत.
- २.५ विकासाच्या संकल्पनेच्या बरोबरीने सहभागाची संकल्पना आली. स्थानिक संस्था आणि त्यायोगे स्त्रियांच्या हाती सत्ता सोपविष्ण्याच्या दृष्टीने पंचायत राज्य सुधारणा हे महत्त्वाचे

पाऊल होते. महाराष्ट्र राज्य हे पंचायत राज सुधारणा अंमलात आणणारे सर्व राज्यातील पहिले राज्य आहे. जिल्हा परिषदांमध्ये महिला व बालविकासासाठी स्थायी समित्या निर्माण करून महाराष्ट्राने आणखी एक पाऊल पुढे टाकले. या समित्यांमध्ये ७० टक्के सदस्य महिला आहेत आणि त्यांचे अध्यक्षपद महिलांनी भूषवावयाचे आहे. त्या समित्यांच्या कामकाजासाठी जिल्हा परिषदा आणि शासनाने निधी मुकर केला आहे.

२.६ १९९० साली राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना झाली. महाराष्ट्र राज्याने जानेवारी १९९३ मध्ये महिला आयोगाची स्थापना केली. समाजाच्या दुर्बल घटकाच्या विशेष गरजांवर लक्ष केंद्रीत करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने महिला आणि बाल विकास हे स्वतंत्र विभाग जून १९९३ मध्ये स्थापन केला.

२.७ हे धोरण म्हणजे महाराष्ट्र शासन स्त्रियांची स्थिती सुधारण्यासाठी कोणती पावले त्वरीत उचलू शकेल याची निश्चिती करण्याचा एक प्रयत्न आहे. हे प्राथमिक पाऊल आहे. एका क्रांतीकारी पर्वाची आणि प्रक्रियेची ही सुरुवात आहे. झपाट्याने बदलणाऱ्या जगात, सामाजिक गरजांचे स्वरूपही बदलत रहाणार आहे. आमचे धोरण या बदलांशी सुसंगत रहाण्याच्या दृष्टीने दर तीन वर्षांनी या धोरणांतर्गत घेतलेल्या निर्णयांची फेरतपासणी करून त्यात आवश्यकतेनुसार बदल घडवून आणण्याचा शासनाचा मनोदय आहे.

३. धोरणाचे धेय आणि उद्दिष्टे

- ३.१ महाराष्ट्र राज्यातील स्त्रियांच्या शारीरिक, मानसिक आणि भावनिक जीवनाची गुणवत्ता सुधारणे हे या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. जीवनाच्या सर्व अंगामध्ये म्हणजेच राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, मानसिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रांमध्ये स्त्रियांसाठी समानता प्रस्थापित करण्यानेच हे उद्दिष्ट सफल होऊ शकते.
- ३.२ स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या ४० वर्षांनंतर सुख्ता आपल्या देशातील स्त्रियांपर्यंत विकासाची फळे पोहोचू शकली नाहीत ही दुर्दैवाने सत्यस्थिती आहे. या ५० टक्के जनतेच्या बौद्धीक व व्यक्तिगत क्षमतांचा विकास करण्याच्या मार्गात अनेक सामाजिक, आर्थिक व राजकीय अडथळे आहेत. या अडथळ्यांमुळे केवळ स्त्रियांच्याच नव्हे तर संपूर्ण समाजाच्या विकासाची गती खुंटते. हा असमतोल नाहीसा व्हावा आणि स्त्रियांना आपल्यामधील क्षमतेची संपूर्ण जाणीव व्हावी यादृष्टीने शासनाची सर्व शक्ती व सामर्थ्य पुरेपूर कामी लावले पाहिजे. तरच समाज आणि देशाची प्रगती आणि विकास यांना खरीखुरी चालना मिळू शकेल.
- ३.३ आजच्या सामाजिक गरजा व वास्तव्य डोळ्यासमोर ठेवून या उद्दिष्टांच्या पूर्तिसाठी समाजातील स्त्री व पुरुषांच्या भूमिका तसेच संबंध या विषयीच्या प्रचलित परंपरा व संकल्पना बदलण्यासाठी झटणाऱ्या संघटना व व्यक्तींना यथोचित मदत करण्याची जबाबदारी शासन स्वीकारत आहे. त्याचप्रमाणे समाजातील उत्पादक घटक म्हणून पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार व जबाबदाऱ्या पेतलणाऱ्या, एका पुरोगामी राष्ट्राच्या नागरिक म्हणून महिलांकडे पाहिले जावे, यावर शासन भर देईल.

४. उपाययोजना व रचना

- ४.१ विकासविषयक धोरणांची फक्त स्त्रियांपर्यंत पोहोचावीत यासाठी स्त्रियांना राजकीय, आर्थिक व व्यवस्थापकीय निर्णय प्रक्रियांमध्ये पुरेसे आणि अर्थपूर्ण प्रतिनिधीत्व देऊन सामर्थ्यशाली बनविणे आवश्यक आहे अशी शासनाची धारणा आहे. त्या दृष्टीने प्रचलित असमतोल नाहीसा करण्यासाठी शासन आवश्यक ती पावले उचलील.
- ४.१.१ साक्षरता, प्रशिक्षण, जागृती आणि विशेषतः आर्थिक पायाभूत साधनांचे नियंत्रण शक्य असेल तेथे स्त्रियांकडे सुपूर्द करणे इ. मार्गानी स्त्रियांना सामर्थ्यशाली बनविण्याचा प्रयत्न केला जाईल.
- ४.१.२ पायाभूत आर्थिक साधनांवरील नियंत्रण स्त्रियांवर सोपविष्याचे तत्त्व शासन पुढील पद्धतीने अंमलात आणील. गावपातळीवर सरकारी/ग्रामपंचायतींच्या जमिनीपैकी १० टक्के जमीनी आणि ग्रामपंचायतींच्या उत्पन्नापैकी १० टक्के उत्पन्न गावातील स्थानिक महिला समित्यांकडे सुपूर्द करण्यात येईल. ग्रामपंचायतीवर निवडून आलेल्या महिला सदस्यांच्या अधिपत्याखाली ही समिती काम करील. ही सामायिक-सामाजिक साधन संपत्ती स्थानिक महिलांची आणि पर्यायाने समाजाची. आर्थिक व्यवहारामुळे/कार्यक्रमामुळे मिळकत वाढावी यासाठी उपयोगात आणली जाईल. जित्त्वा महिला व बाल विकास समित्या या स्थानिक समित्यांच्या कामकाजावर देखरेख करतील.
- ४.१.३ प्रचलित कायद्यात बदल करून ग्राम सभेत उपस्थित असलेल्या ७५ टक्के महिलांनी देशी दारुचे दुकान बंद करण्याची मागणी केली तर शासन सदर दारुच्या दुकानाचा परवाना रद्द करील व नवीन परवान्यास मान्यता देणार नाही.
- ४.१.४ शासनाच्या मालमत्तेमधून प्रदान करण्यात येणारी सर्व प्रकारची घरे/जमिनी/भाडेपट्टे इ. पती-पत्नीच्या संयुक्त नांवे दिली जातील. लाभधारक अविवाहित असेल तर लग्नानंतर पत्नी आपोआप सहलाभधारक होईल अशी अट घालण्यात येईल. याची काही उदाहरणे म्हणजे (अ) झोपडपट्टीतील ओळख पत्रके, (ब) घरे, (क) जमीन.
- ४.१.५ कोणत्याही स्वरूपात शासकीय सहाय्य व सवलती घेणाऱ्या संस्थांकडून महिलांबाबत कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केल्याचे आढळून आल्यास अशा संस्थांविरुद्ध शासन कडक कारवाई करील.
- ४.१.६ कोणतीही संस्था अथवा सहकारी संस्था याचे प्राथमिक सभासदत्व पती-पत्नींना सामाईकपणे मिळावे यासाठी व्याख्येमध्येच आवश्यक तरतूद करण्याची प्रक्रिया शासन सुल करेल.
- ४.२ स्त्रिया आणि मुले यांच्या स्वास्थ्यासाठी पुरेशी आर्थिक व भौतिक साधने उपलब्ध करून देण्यास शासन कटिबद्ध आहे. मध्यावर अतिरिक्त कर बसविला जाईल आणि

त्यातून मिळणारे उत्पन्न स्त्रिया आणि मुले यांच्या कल्याणासाठी राबवित्या जाणाऱ्या कार्यक्रमांसाठी उपलब्ध करून देण्यात येईल.

- ४.३ दुर्बल घटकांच्या विकासासाठी आरक्षण हा एक मार्ग म्हणून संविधानात नमूद केला आहे. आवश्यक तेथे, राज्य शासन या मार्गाचा अवलंब करील. शासकीय आणि निमशासकीय संस्थांकडून येणाऱ्या नोकरीविषयक सूचनांप्रमाणे उमेदवार पाठविताना स्त्रियांविषयक आरक्षण तरतुदींची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करण्याच्या सूचना रोजगार विनिमय केंद्रांना (एम्प्लॉयमेंट एक्सचेंजला) दिल्या जातील.
- ४.३.९ आरक्षणाच्या धोरणाची अंमलबजावणी करताना शासन महिलांसाठी आवश्यक मूलभूत सवलतींकडे लक्ष पुरवेल. उदाहरणार्थ निवासस्थाने, स्वच्छता गृहे, वसतीगृहे व दलणवळण अशा सवलती त्यांना उपलब्ध करून देण्याची व्यवस्था त्वरीत केली जाईल.
- ४.४ संपूर्ण कुटुंबाचा सर्व दृष्टीने सांभाळ करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण जास्त आहे हे लक्षात घेऊन शासन आपल्या सर्व विकास योजना व प्रकल्पांची पुनर्रचना करील आणि अशा सर्व प्रकरणांमध्ये स्त्रियांना कुटुंब प्रमुख म्हणून मान्यता देईल.
- ४.५ महिला विकासामध्ये माहिती व प्रशिक्षणाच्या प्रसाराता अतिशय महत्त्व आहे याची शासनास जाणीव आहे. स्त्रियांमध्ये जागृती व्हावी व आत्मविश्वास वाढावा या उद्दिष्टांशी सुसंगत असा माहिती व प्रशिक्षण कार्यक्रम विकसित करण्यासाठी शासन एका संथेची नेमणूक करील. विकासाच्या प्रत्येक विभागातील आवश्यक ती माहिती स्त्रियांना सुलभतेने उपलब्ध व्हावी तसेच आपले ज्ञान व कौशल्य वाढविण्याची संधी त्यांना मिळावी हे या प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे प्रमुख उद्दिष्ट राहील. प्रशिक्षण क्षेत्रांत काम करणाऱ्या सर्व संस्था व स्वयंसेवी संघटनांनी स्त्रियांचे सामर्थ्य या विषयावरील अभ्यासक्रम त्यांच्या सर्व प्रशिक्षण कार्यक्रमात समाविष्ट करावा यासाठी आवश्यक तो निधी उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारीही या संस्थेकडे सोपविली जाईल. दूरदूरच्या खेड्यांतील आणि झोपडपड्यांतील स्त्रियांपर्यंत सहजतेने पोहोचू शकेल अशी शासकीय व निमशासकीय संस्थांची सर्वगामी संपर्क मालिकाच तयार व्हावी हे या योजनेचे अंतिम उद्दिष्ट राहील.
- ४.५.९ मुलींचे स्थान सुधारण्यासाठी जनजागृतीची मोहीम राबविणाऱ्या यंत्रणेला व समाजाला शासनामार्फत प्रशिक्षण देण्यात येईल.
- ४.६ शासन प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये एक माहिती व प्रशिक्षण केंद्र निर्माण करेल. अशी महिला केंद्रे स्वयंसेवी संस्थांच्या सहकार्याने चालविली जातील. त्याचप्रमाणे शहरी भागात दीड लाखाच्या वस्तीसाठी एक याप्रमाणे महिला केंद्रे निर्माण केली जातील.

- ४.७ महिला विकासामध्ये सामूहिक क्रियाशीलता हे महत्त्वाचे साधन आहे हे लक्षात ठेवून सर्व महिला विकास कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी महिलांच्या गटांना उत्तेजन देण्यात घेईल. महिला विकास कार्यक्रमांवर लक्ष केंद्रीत करण्याच्या प्राथमिक उद्देशाने शासन सर्व विभागांच्या योजनांचा सर्वकक्ष आढावा घेईल व या योजनांच्या स्वरूपात आमूलाग्र बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न करील. हा आढावा घेण्याचे काम मंत्रिमंडळाच्या पातळीवर १५ ऑगस्ट १९९४ पर्यंत पूर्ण होईल. प्रत्येक विभाग अल्प मुदतीची व दीर्घ मुदतीची ध्येये व उद्दिष्ट्ये आणि पुनर्बाधणी यांची सुस्पष्ट मांडणी करील.
- ४.८ ग्रामीण क्षेत्रातील स्त्रियांना निर्णय घेण्याची संधी दिली जाते तेव्हा विकासाच्या कामाचे केंद्रबिंदू स्वच्छता, पाणीपुरवठा, इंधन व सामाजिक वनीकरण हे असतात असे आढळते. महिलांच्या या गरजांना शासन प्राधान्य देईल.

५. लक्ष्य केंद्रीत करावयाची क्षेत्रे

५.१ प्रारंभी शासन खालील क्षेत्रांकडे तातडीने लक्ष पुरवेल. या क्षेत्रांकडे व्यवस्थित लक्ष दिले तर पुढच्या दशकात स्त्रियांच्या विकासाचा भवकम पाया घातला जाईल, अशी शासनाला खात्री वाटते.

महिलांविरोधी अत्याचाराचे निर्मूलन करण्यासाठी उचललेली पावते.

प्रकट व अभिप्रेत अशा दोन्ही स्तरांवर कायदेशीर समान हक्काची प्रस्थापना करणे.

महिलांचा आर्थिक दर्जा सुधारणे.

प्रसार माध्यमांचा व्यवस्थित वापर.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आणि सहकारी संस्थांमध्ये वाढता सहभाग.

शासनाच्या कामकाजात सामाजिक सहभाग वाढविणे (अशासकीय संस्थांचा सहभाग).

६. महिलांवरील अत्याचार व हिंसा

- ६.१ भय हा विकासाच्या मार्गातील सर्वात मोठा अडथळा आहे असे शासनाचे ठाम भत आहे. प्रत्येक महिलेला शारीरिक आणि मानसिक हिंसाचाराच्या भीतीपासून मुक्त असे जीवन जगता आले तरच खन्या अर्थाने विकासाला आवश्यक असा आत्मिक फुलोरा निर्माण होऊ शकतो.
- ६.२ कायद्यांची अंमलबजावणी आणि नियमन करणाऱ्या यंत्रणेची महिलांना न्याय आणि समानता देण्याच्या दृष्टीने शासन बांधणी करील. पोलीस प्रशिक्षण केंद्रामधून या उद्दिष्टांनुसार महिलांविषयक दृष्टीकोनाला नवी दिशा देणारे अभ्यासक्रम समाविष्ट करण्यात आले आहेत. शासकीय पातळीवरील सर्व प्रशिक्षणात असे अभ्यासक्रम सक्तीचे म्हणून समाविष्ट केले जातील आणि प्रशिक्षण कालावधीतील किमान २० टक्के कालावधी या विषयासाठी राखून ठेवला जाईल. सर्व पातळ्यांवरील पोलिसांसाठी सेवा काळात प्रशिक्षण दिले जाईल. त्यासाठी आवश्यक वाटल्यास मुक्त विद्यापीठ प्रशिक्षण पद्धतीचा उपयोग केला जाईल.
- ६.३ वेगाने होणारे औद्योगिकीकरण आणि दलणवळण यंत्रणेची वाढ यांच्यामुळे शहरीकरण वाढत आहे. शिक्षणाच्या वाढत्या प्रसारामुळे आणि नव्या संकल्पनांची जाणीव यामुळे नवीन सामाजिक प्रश्न निर्माण होत आहेत. पोलीस ठाण्यांना अगदी प्राथमिक पातळीवर वैवाहिक हिंसाचार, मुलांची शाळांतून गळती, मादक पदार्थाची व्यसनाधीनता, स्त्रियांची विक्री आदि मूलभूत, सामाजिक प्रश्न हाताळावे लागत आहेत. कायदा आणि सुव्यवस्था, जीवन आणि मालमत्ता सुरक्षा पालन करणे हे पोलिसांचे प्रथम कर्तव्य समजले जात होते. आता त्यांना एकाएकी कोणतेही विशेष प्रशिक्षण अथवा आवश्यक साधने उपलब्ध नसताना असे प्रश्न हाताळावे लागत आहेत. सामाजिक बदलांमुळे निर्माण होणाऱ्या या समस्यांबाबत सुयोग्य उपाययोजना करण्याचे दायित्व शासनाने स्वीकारले आहे. सुधार प्रशासन (करेक्शनल अँडमिनिस्ट्रेशन) व सल्ला सेवा यासाठी प्रशिक्षित व्यक्ती व संवर्ग उभारण्याचा शासन गंभीरपणे विचार करीत आहे. झापाट्याने घडून येणाऱ्या शहरीकरणातून उद्भवणाऱ्या समस्यांना तोंड देण्यामध्ये सर्वसामान्य नागरिकांना हा विभाग मदत करू शकेल. काही गुन्ह्यांचे बाबतीत महिलांची चौकशी करावी लागते, काही वेळा महिलांना पोलीस कस्टडीतही ठेवावे लागते. अशा प्रकरणी संबंधित स्त्रियांना मदत देण्याची तसेच त्यांच्या सुरक्षिततेची काळजी घेण्याची जबाबदारी या संवर्गाकडे सोपविण्यात येईल. तुरुंग, पोलीस लॉकअप व अशा प्रकारच्या इतर स्थानबद्धताविषयक व्यवस्थापन आणि प्रशासन हा संवर्ग करील. त्याचप्रमाणे ज्यांचेविरुद्ध खटले चालू आहेत अथवा कारावास भोगत आहेत अशा महिलांच्या पुनर्वसनाच्या प्रश्नांकडेही हा विभाग लक्ष देईल, त्यामुळे सुटकेनंतर अशा महिला समाजाच्या मुख्य प्रवाहात मिसळू शकतील.

- ६.४ कायदा अंमलवजावणी यंत्रणेपर्यंत पोहोचण्याच्या भागात महिलांना येणाऱ्या अडचणीची शासनाला जाणीव आहे. आपल्या समाजाची सामाजिक, सांस्कृतिक जडणघडण आणि त्या अंतर्गत महिलांचे स्थान लक्षात घेऊनच खाली नमूद केलेल्या उपाययोजना अंमलात आणल्या जातील. त्यायोगे पोलीस ठाण्यावर जाण्यावावत महिलांचा आत्मविश्वास वाढेल.
- ६.४.१ राज्यपातळीवर पोलीस यंत्रणेची पुनर्रचना आणि स्त्री-पुरुष पोलिसवर्गासाठी एकच संवर्ग निर्माण करणे तसेच पोलीस भरती व प्रशिक्षणासाठी स्त्री-पुरुष दोघांनाही सारखेच नियम लागू करणे.
- ६.४.२ अधिक महिलांची पोलिसात भरती करणे.
- ६.४.३ स्त्री पोलिसांना मुख्य प्रवाहात आणणे आणि त्यांच्यावर पुरुष सहकाऱ्यांच्या बरोबरीने समान आणि परस्पर बदलाच्या जवाबदाऱ्या सोपविणे.
- ६.४.४ १५ ऑगस्ट १९९४ पर्यंत गृह विभागाकडून पुनर्रचनेचा आराखडा तयार करण्यात येईल आणि ठराविक मुदतीत सर्व पुनर्रचना पूर्ण केली जाईल. 'महिला पोलीस' अशी वेगळी वर्गवारी पुढील भरतीपासून काढून टाकण्याचे पाऊल त्वरित उचलले जाईल.
- ६.४.५ मोठ्या शहरांमधील कोणत्या भागात महिलांवर जास्त अत्याचार होतात त्याचा शोध घेणे/निश्चिती करणे आणि अशा विभागातून तावडतोवीने महिला प्रमुख असलेली पोलीस ठाणी निर्माण करणे. या पोलीस ठाण्यावर कामासाठी नियुक्त केल्या जाणाऱ्या पोलिसांना खास प्रशिक्षण देऊन हा प्रयोग यशस्वी करण्याची कारवाई केली जाईल. अशा पोलीस ठाण्यांच्या कामकाजावर विशेष लक्ष ठेवून सुरुवातीच्या काळात येणाऱ्या अडचणीचे निराकरण केले जाईल. येत्या पाच वर्षात महिला प्रमुख असलेली किमान २५ टक्के पोलीस ठाणी अस्तित्वात येतील. भरती आणि बढती या दोन्ही बाबतच्या धोरणात त्या दिशेने बदल केले जातील. गरज पडल्यास 'विशेष भरती' आणि 'असाधारण भरती' शहरी व निम-शहरी भागांसाठी केली जाईल.
- ६.४.६ रात्रीच्या वेळी अशा संवेदनाक्षम विभागातून फिरत्या महिला पोलीस सुरक्षा पथकांची नेमणूक केली जाईल.
- ६.४.७ प्रत्येक पोलीस ठाण्यावर महिलांवरील अत्याचारांची नोंद करण्यासाठी स्वतंत्र नोंदवही ठेवली जाईल आणि न्यायालयाकडे पाठविल्या गेलेल्या प्रकरणांचीही स्वतंत्र नोंदवही ठेवली जाईल.
- ६.४.८ महिलांवरील अत्याचाराचे खटले चालविण्यासाठी अतिरिक्त न्यायाधीशांची खास नेमणूक करण्याचा प्रयत्न केला जाईल.

७. सहाय्यक प्रशासन

- ७.१ आपल्या जीवनातील कठिण प्रसंगाना सामोरे जाण्यासाठी बन्याच महिलांना किलेकदा मदतीची आणि निवाच्याची गरज भासते. या वस्तुस्थितीची शासनाने नोंद घेतली आहे. ज्यावेळी एखादी महिला असहाय्य होते आणि तिला आपले जीवन पुढ्हा उभे करावयाचे असते. अशा काळातच तिला जास्तीत जास्त सहाय्याची गरज भासते. या काळात तिचे आर्थिक, भावनिक आणि मानसिक बळ अगदी खालावते त्यामुळे तिचा आत्मविश्वास वाढवणे अत्यंत आवश्यक असते.
- ७.२ ही गरज लक्षात घेऊन शासनाने यापूर्वीच खालील पावले या आर्थिक वर्षात उचलली आहेत.
- ७.२.१ माहेर योजना : या योजनेतर्गत जी महिला सरकारी संस्थेत दाखल होईल तिला शासन एक वर्षापर्यंत निवारा देर्इल आणि त्याचबरोवर तिला दरमहा २५० रुपये रोख देर्इल. मुलासहित येण्याच्या महिलेस एका मुलासाठी दरमहा १५० रुपये व दुसऱ्या मुलासाठी दरमहा १०० रुपये याप्रमाणे रोख रक्कम या काळात देण्यात येईल. त्याचप्रमाणे महिलांना कोणत्या तरी व्यवसायाचे प्रशिक्षण दिले जाईल. अशा रीतीने या काळात तिला स्वतःचे जीवन पुनर्घटित करण्यास अवधी मिळेल अशी यामागे अपेक्षा आहे. भविष्यकाळात ही योजना स्वयंसेवी संस्थांनी चालविलेल्या आधार केंद्रानाही लागू करण्याचा इरादा आहे.
- ७.२.२ अनुदान तसेच विना अनुदान तत्त्वावर चालणाऱ्या संस्थांच्या बाबतीत शासनाकडून मिळणाऱ्या अनुदानात प्रत्येक महिलेसाठी दरमहा रु. २५० वर्तन रु. ५०० इतकी वाढ करण्याचा निर्णय घेतला आहे.
- ७.२.३ महिला केंद्र : प्रत्येक जिल्ह्यात एक महिला केंद्र असेल जे तेथील स्वयंसेवी संस्थेमार्फत चालविले जाईल. ह्या केंद्रातून गरजू स्त्रियांना सल्लासेवा, कायदाविषयक मदत आणि अन्य प्रकारची मदत मिळेल.
- ७.२.४ अन्नपूर्णा योजना : स्त्रियांनी आर्थिक कार्यक्रमात सामील व्हावे यासाठी शासनाने अन्नपूर्णा योजना सुरु केली आहे. या योजनेद्वारा अंगणवाड्यांसाठी सक्स आहार तयार करण्याचा महिला मंडळांना प्रत्येक लाभधारकामागे प्रतिदिनी १५ पैसे याप्रमाणे कामाचा मोबदला दिला जातो. त्यामुळे या कामासाठी स्त्रीयांना एकत्र येऊन काम करण्यास प्रोत्साहन मिळेल. या कामासाठी फारशा प्रशिक्षणाची गरज नाही.

- ७.२.५ संपूर्णतः निराधार स्त्रियांसाठी रात्रीपुरता निवारा देण्याची केंद्रे स्त्रियांच्या स्वयंसेवी संस्थांनी स्थापन करण्याची योजनाही शासन टप्प्याटप्प्याने सुरु करणार आहे.
- ७.२.६ शासनाच्या संस्थांमधून राहणाऱ्या महिलांना शासन स्वसंरक्षणाचे प्रशिक्षण देईल. स्वयंसेवी संघटनांना प्रोत्साहन देऊन शहरात वेगवेगळ्या भागात महिलांना स्वसंरक्षणाचे प्रशिक्षण वर्ग सुरु करण्यात येतील. या केंद्रामध्ये प्रशिक्षण घेतलेल्या स्त्रीयांना त्याच केंद्रात प्रशिक्षक होण्यास उद्युक्त केले जाईल. महिलांचे शारीरिक व बौद्धीक मनोबल वाढविण्यास प्राधान्य दिले जाईल.
- ७.२.७ वेश्याव्यवसाय करणाऱ्या महिलांचे पुनर्वसन करण्याचा सर्वकष प्रयत्न केला जाईल. शासन व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमार्फत प्राथमिक आरोग्य आणि स्वच्छता तसेच शाळा, रात्रीसाठी निवारा केंद्रे आणि या महिलांच्या मुलांच्या विशेष गरजांकडे लक्ष पुरवले जाईल.

C. महिला आणि कायदा

- C.१ अन्याय निवारणासाठी कायद्याचा आधार घेण्याची संधी मिळणे हा प्रत्येक नागरिकाचा मूलभूत हक्क आहे. बहुसंख्य महिलांसाठी मात्र ही संधी कागदावरच राहते. गेल्या अनेक वर्षात कायद्याची यंत्रणा आणि कायदे विकसित झाले आहेत. त्यांची गती मात्र बदलत्या सामाजिक परिथितीला अनुसूप अशी राहिली नाही. त्यामुळे महिलांना समान संधी मिळाली पाहिजे. हे नजरेसमोर ठेऊन सध्याचे कायदे आणि न्याय यंत्रणा यांचे मूल्यमापन करणे आणि त्यात सुधारणा करणे आवश्यक आहे.
- C.२ शासन राज्य पातळीवर एक कायदाविषयक सल्लागार समिती स्थापन करील. या समितीला दोन प्रकारची खास कामे करावी लागतील—
- सध्या अस्तित्वात असलेले कायदे आणि त्या अंतर्गत नियम यांची छाननी करून त्यातील लिंगभेद शोधून काढणे आणि योग्य सुधारणा सुचविणे.
 - समाजात खरीखुरी समानता प्रस्थापित व्हावी या दृष्टीने नवीन कायदे सुचविणे. ही समिती पहिल्या कामासंबंधीचा अहवाल सहा महिन्यात आणि दुसऱ्या कामासंबंधीचा अहवाल एका वर्षात सादर करील. त्यायोगे शासनाला त्वरित योग्य ती कारवाई करणे शक्य होईल.
- C.३ न्यायालयामध्ये कुटुंबविषयक खटले फार मोठ्या प्रमाणावर पडून आहेत याची शासनाला कल्पना आहे. त्यांचा निपटारा जलद गतीने व्हावा यासाठी प्रत्येक जिल्हासाठी कुटुंब न्यायालय स्थापण्याविषयी शासन न्याययंत्रणेला विनंती करील. आवश्यकता वाटल्यास या न्यायालयात तात्पुरत्या न्यायाधिकारी नेमणूक केली जाईल. नवीन न्यायालये स्थापन करण्यास लागणारा वेळ लक्षात घेऊन प्रत्येक न्यायालयात आठवड्यातून एक दिवस कौटुंबिक खटले चालविण्यासाठी राखून ठेवावा अशी शासनामार्फत न्यायसंस्थेस विनंती करण्यात येईल.
- C.४ केंद्र शासनास खालील बाबीविषयी कारवाई करण्याची विनंती करण्यात येईल :—
- पतीच्या तसेच पित्याच्या घरात स्त्रीला मालमत्तेविषयक हक्कांसंबंधी कोणत्या कायदेशीर तरतुदी आहेत याची तपासणी करावी आणि त्यात स्त्रियांना समान हक्क मिळण्याच्या दृष्टीने दक्षता घ्यावी.
 - कुटुंब न्यायालयाचे कामकाज आणि कार्यपद्धती यांचा आढावा घ्यावा.
- C.५ शासनाची अशी धारणा आहे की लग्न टिकविण्याची जबाबदारी पती व पत्नी या दोघांचीही असते. केवळ आर्थिक असुरक्षिततेच्या कारणाने विषमता, दुःख आणि हिंसाचार

यांना तोडं देत जवरदस्तीने पतीबरोबर राहण्याची पाळी स्त्रीबर येता काया नये. शासन स्वतःच्या अखत्यारीत यासंबंधी महिलांना मदत करण्यासाठी खालील पावले उचलत आहे.

- ८.५.१ महाराष्ट्र राज्यामध्ये हिंदू वारसा कायद्यात (१९५६) सुधारणा करून महिलांना जन्मजात हक्क म्हणून मालमत्तेत समान अधिकार देणे.
- ८.५.२ क्रिमीनल प्रोसीजर कोडच्या १२५ व्या कलमात खालील सुधारणा करणे.—
- (अ) पोटगीवरील कमाल मर्यादा काढून टाकणे.
 - (ब) न्यायालये पोटगीसाठी ठोक रक्कम देऊ शकतील अशी तरतूद करणे.
 - (क) मासिक वेतन मिळविणाऱ्या व्यक्तीच्या पगारातून पोटगीची रक्कम मालकानेच कापावी अशी तरतूद करणे.
 - (ड) कलम १२५ ची (४) व (५) व कलम १२५ (३) ची अट (३) काढून टाकणे. ही कलमे सामाजिक नीतिनियम वा बंधने जणू काही फक्त स्त्रियांनीच पालायची असतात असे दर्शविणारी आहेत.
- ८.५.३ कौटुंबिक हिंसाचाराबद्दल एक नवीन कायदा तयार करण्यात येईल ज्यामुळे स्त्रियांना शारीरिक संरक्षण मिळेल, तसेच त्यांना माहेरच्या किंवा सासरच्या घरातून काढून टाकता येणार नाही.
- ८.५.४ महाराष्ट्र राज्यात हिंदू विवाह कायदा लागू करताना अशा सुधारणा कराव्यात की, ज्यायोगे लग्न झाल्याबरोबर पतीची मिळकत, मालमत्ता (स्थावर व जंगम) यात पली आपोआप सामाईक भागीदार बनेल. अशाच प्रकारच्या तरतुदी भारतीय खिंचन विवाह कायदा (१८७२) आणि भारतीय घटस्फोट कायदा (१८६९), पारशी विवाह कायदा तसेच मुस्लीम स्त्रियांचे घटस्फोट विषयक कायद्यामध्ये त्या त्या समाजातील जाणकारांशी चर्चा करून दुरुस्तीचा विचार केला जाईल.
- ८.५.५ अनैतिक व्यापार प्रतिबंध कायद्यात वेश्यांप्रमाणेच गिर्हाईकांनाही तितकेच गुन्हेगार ठरविण्यात यावे. अशा प्रकारे आवश्यक ते बदल करण्यात येतील. तसेच वेश्यागमनासाठी आवाहन करण्यास गुन्हा ठरविणारी कलमे कायद्यातून वगळण्याचा प्रयत्न केला जाईल.
- ८.५.६ हिंदू दत्तकविधान कायद्यामध्ये मूल दत्तक घेण्याचा अधिकार पती-पली दोघांनाही देण्यासंबंधीच्या सुधारणा करणे.
- ८.५.७ पालकत्वाच्या कायद्यामध्ये मातेला पालकत्वाचा अधिकार देणाऱ्या सुधारणा करणे.

- c.4.c स्त्री पक्षकारांना पोटगी, मालमत्ता, हिंसा आणि घटस्फोट या संवंधीच्या खटल्यामध्ये कोर्ट फी माफ केली जाईल.
- c.6 परस्पर संमतीच्या घटस्फोटाच्या खटल्यांचा निकाल जलदगतीने लागावा यासाठी लोकन्यायालय संस्थेचा उपयोग करणे.
- c.7 कुटुंब न्यायालय कायद्यात अशी सुधारणा करणे जेणेकरून कामगार न्यायालयप्रमाणे वकील नसलेल्या, परंतु कायद्याचे ज्ञान असलेल्या निम कायदेशीर (पॅरा-लिंगल) व्यक्ती कुटुंब न्यायालयात वकीली करू शकतील. स्त्रियांना अशा प्रकारचे उपयुक्त कायदेशीर प्रशिक्षण देणारे अभ्यासक्रम सुरु करण्यास विद्यापीठांना उद्युक्त करणे.
- c.8 कायदेविषयक सहाय्य.
- c.c.9 ज्या स्त्रियांवर खटले सुरु आहेत आणि मुलांनाही त्यांच्यावरोबर तुरुंगात राहावे लागते. अशा स्त्रियांना कायदेशीर सहाय्य सवलती उपलब्ध करून देण्यासंबंधी सी. आर. पी. सी. च्या कलम ३०४ (३) मध्ये सुधारणा करणे.
- c.c.2 सध्या अस्तित्वात असलेल्या कायदाविषयक मदत योजनेचा अधिक लोकांना फायदा घेता येईल आणि उत्तम कायदा तज्जांना त्यात सहभागी व्हावेसे वाटेल अशा रीतीने त्या योजनेची अमूलाग्र पुनर्रचना करणे.
- c.c.3 विधवा स्त्रिया, परित्यक्ता, अपंग स्त्रियांना संरक्षण दलातील व्यक्तीप्रमाणे वागणूक मिळेल अशा तर्हने भाडेकरू कायद्यात सुधारणा करण्याचा शासनाचा प्रस्ताव आहे.

९. आर्थिक दर्जामध्ये सुधारणा

- ९.१ सामाजिक असमानतेच्या प्रश्नावरील अंतीम तोडगा म्हणजे आर्थिक विकासाचा वेग वाढविणे असा आमचा विश्वास आहे. आर्थिक विकासातील महिलांचा सहभाग हा बहुअंशी दुर्लक्षित राहिला आहे त्यामुळे महिला आपल्या श्रमाचा आर्थिक लाभ मिळवू शकत नाहीत. हा अन्याय आहे म्हणून ही परिस्थिती बदलायला हवी असे नव्हे तर महिलांच्या हातातील मिळकतीमुळे कुटुंबाचे आरोग्य आणि शिक्षण या बाबी अधिक चांगल्या रहातात असे सातत्याने सिद्ध झाल्यामुळे ही परिस्थिती बदलायला हवी.
- ९.२ संघटित क्षेत्रातील महिलांच्या दारिद्र्याचे निराकरण व महिलांचा आर्थिक दर्जा पुढील तीन मार्गानी सुधारण्यात येईल : (१) सध्या अस्तित्वात असलेल्या नियामक रचनेमध्ये महिलांच्या आर्थिक हितसंबंधाचे रक्षण होईल असे पहाणे. (२) संघटित आर्थिक क्षेत्रामध्ये महिलांना अनुकूल धोरणाला सक्रिय उत्तेजन देणे. (३) असंघटित क्षेत्रातील महिलांच्या आर्थिक विकासासाठी उपाय योजणे.
- ९.३ प्रचलीत नियामक व्यवस्था.
- ९.३.१ प्रत्येक महसूल विभागासाठी कामगार खात्यात विशेष तुकड्या तयार करण्यात येतील आणि महिला कामगार विषयक कायद्याचे व धोरणाचे कारखान्यांमध्ये पालन होत आहे याची खातरजमा केली जाईल.
- ९.३.२ महिला कर्मचाऱ्यांच्या कल्याणासाठी एक स्वतंत्र निधी स्थापून या निधीसाठी सर्व कारखाने/उद्योगांनी सक्तीने वर्गणी घावी, असा कायदा करण्याचा सरकारचा प्रस्ताव आहे. या निधीतून महिला कर्मचाऱ्यांसाठी पायाभूत सोयी उपलब्ध करून दिल्या जातील. त्यामुळे महिलांना नोकच्या देण्यामधील तथाकथित अडचणी दूर होतील. तसेच कामगार कायद्यातील पळवाटा शोधून महिलांना सोयी व सवलती नाकारण्याची प्रवृत्तीही कमी होईल.
- ९.३.३ जास्त महिलांना कायावर ठेवणाऱ्या आणि महिलांच्या हितसंवर्धनाची धोरणे आखणाऱ्या कारखान्यांना/उद्योगांना प्रादेशिक पातळीवर पारितोषिके देण्याचा शासनाचा प्रस्ताव आहे.
- ९.३.४ सरकारी सेवेत असलेल्या महिला कर्मचाऱ्यांच्या सोयीसाठी सर्व सरकारी कचेच्या, महाविद्यालये आणि तांत्रिक संस्थांमध्ये पाळणाघरे व इतर सवलती केंद्रे स्थापण्याची शासन खबरदारी घेईल.
- ९.४ महिला कर्मचारी हितसंवर्धक धोरणे.

- १.४.१ संघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांच्या बाबतीत एक महत्त्वाचा अडसर म्हणजे नोकरी मिळवणे व बाहेर पडणे याबाबतची ताठर धोरणे. महिलांना त्यांच्या नैसर्गिक व सामाजिक भूमिकेमुळे पुरुषांपेक्षा निराळ्या आणि अधिक कठीण परिस्थितीमध्ये काम करावे लागते हे समजून घेण्याची गरज आहे. महिलांना नोकरीमध्ये पुनः प्रवेश मिळण्यास सुलभ व्हावे म्हणून नोकरीविषयक धोरणाचा फेरविचार होणे आवश्यक आहे. मुलाला जन्म देणे व त्याचा सांभाळ करणे यासाठी महिलेला काही काळ नोकरी सोडावी लागती तरी काही काळानंतर ती त्याच नोकरीत परत प्रवेश करू शकेल याची काळजी सुधारित धोरणात घेता येईल. याचा अर्थ असा की 'कायमस्वरूपी नोकरी' विशेषत: सरकारी क्षेत्रातील 'कायम नोकरी' ही संकल्पना बदलण्याची गरज आहे. ज्या ज्या ठिकाणी शक्य असेल तेथे, विशेषत: वकील, डॉक्टर, तांत्रिक आणि शिक्षकी पेशामध्ये काही प्रमाणात नोकच्या, नूतनीकरणाची तरतुद ठेऊन मुदतीच्या करारावर महिलांना देता येतील. यामुळे डॉक्टर आणि न्यायाधिश यांची कमतरता भेडसावणाऱ्या सरकारी खात्यात व न्याय संस्थांमध्ये, प्रशिक्षित व्यक्तींची विशेषत: महिलांची अल्प मुदतीच्या करारावर नेमणूक करता येईल. यामुळे सरकारी व निमसरकारी नोकच्यांमध्ये असलेल्या सर्व अटींची पूर्ती न करताही महिलांना त्यांच्या व्यावसायिक पात्रतेचा पूर्ण उपयोग करता येईल. सेवाभरती व निवृत्तीसंबंधीच्या वयाच्या अटी यांचा फेरविचार नवीन सेवा नियम तयार करण्यात येतील. विशिष्ट कारणासाठी दीर्घ मुदतीच्या विशेष रजा मिळण्याचीही सोय करण्यात येईल.
- १.४.२ सरकारी नोकच्या, सरकारचे अंगीकृत व्यवसाय व खाजगी क्षेत्र यामध्ये 'लवाचिक वेळापत्रक' या संकल्पनेता शासन उत्तेजन देईल. हे करताना 'कामाची' व्याख्या नेहमीच्या आठ तासांच्या कामाच्या वेळापत्रकानुसार न करता उत्पादन व प्रत्यक्ष कामाचे तास या स्वरूपात करण्यात येईल. यामुळे महिलांची आर्थिक असुरक्षितता बन्याच प्रमाणात कमी होईल.
- १.४.३ या बाबतीतील नाविन्यपूर्ण धोरणे / उपाययोजना आखणाऱ्या शासकीय विभागांना, अंगीकृत व्यवसायांना आणि संघटीत क्षेत्रांना प्रोत्साहन देण्यात येईल. ही योजना उद्योग विभागातर्फे आखली जाईल आणि नियंत्रित केली जाईल.
- १.४.४ ज्या महिलांना नोकरीत काही काळानंतर पुढी प्रवेश करायचा असेल त्यांच्यासाठी महिला विद्यापीठे व तत्सम संस्थांमार्फत शासन अल्प मुदतीचे प्रशिक्षण अभ्याक्रम सुरू करील. यामुळे महिलांचे कौशल्य कालानुरूप राहील व नोकरी शोधतांना त्यांचा आत्मविश्वास वाढेल.
- १.५ महिलांच्या आर्थिक प्रगतीसाठी उपाययोजना.

- १.५.१ स्वयंरोजगार व महिलांचा आर्थिक दर्जा सुधारण्यासाठी उत्तेजन देताना महिला आर्थिक विकास महामंडळाला (माविम) आपली भूमिका नीट बजावता यावी म्हणून या महामंडळाची पुनर्रचना करण्यात येईल.
- १.५.२ माविमची भूमिका, ध्येय्य व उद्दिष्ट्ये सुस्पष्ट व्हावीत म्हणून, आवश्यक त्या त्या ठिकाणी आर्टिकल्स ऑफ असोसिएशनमध्ये सुधारणा करण्यात येतील :—
- (१) स्वयंरोजगाराच्या योजनांची आणि या योजनांचे लाभधारक यांची माहिती मिळविण्यासाठी स्वयंसेवी संघटनांशी संपर्क ठेवणे.
 - (२) महिलांसाठी अपरंपरागत क्षेत्रांतील स्वयंरोजगाराच्या संधी शोधून काढणे.
 - (३) या सर्व उपक्रमांसाठी महिलांना प्रशिक्षण देता यावे म्हणून सरकारी, निमसरकारी व स्वयंसेवी संघटनांतर्फे संपूर्ण राज्यात योग्य अशा प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करणे.
 - (४) महिलांनी तयार केलेल्या उत्पादनांसाठी शक्य असेल तेथे बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे. त्यासाठी महिलांनी उत्पादित केलेल्या वस्तुंची प्रदर्शने व विक्री यांचे आयोजन स्थानिक पातळीवर करणे.
 - (५) वस्तूंच्या दर्जावर नियंत्रण ठेवणाऱ्या संस्थांशी संपर्क ठेवणे व सर्व उत्पादनांचा दर्जा खात्रीलायक असावा यासाठी पावले उचलणे.
 - (६) व्यवस्थापन आणि प्रशासन यांचे प्रशिक्षण देण्यासाठी कार्यक्रम आयोजित करणे.
- १.५.३ इ. स. २००० पर्यंत महाराष्ट्र हे जवळपास ५० टक्के शहरीकरण झालेले राज्य असेल. शहरी स्त्री ही तिच्या ग्रामीण भागीनीपेक्षा थोडी अधिक शिक्षित, अधिक स्वतंत्र, आर्थिक बाबतीत अधिक आक्रमक आणि नोकरीच्या अधिक संधी असलेली अशी असल्याचे समजण्यात येते. परंतु त्यांना पुढील प्रकारच्या सहाय्याची आवश्यकता आहे :—
- (अ) व्यवसाय शिक्षण.
 - (ब) आर्थिक प्रगतीसाठी असलेल्या संधी व पायाभूत सोईचे ज्ञान.
 - (क) नियामक यंत्रणेसंबंधी माहिती.
 - (ड) वित्त पुरवठा व बाजारपेठांच्या संधी याबाबत माहिती.
- १.५.४ वर उल्लेखिलेल्या बाबींची पूर्तता करण्यासाठी महिला उद्योजकता विकासासाठी माविमला मदत करणारी उपसंस्था स्थापन करण्यात येईल. ही संस्था स्थापन करण्यासाठी सरकार माविम व सरकारचे इतर अंगीकृत उपक्रम निधी उभारतील.

१.५.५ ही संस्था शहरातील आणि छोट्या शहरातील लहान आणि मध्यम स्तरावरील उद्योजक महिलांच्या उद्योजकतेच्या विकासावर भर देईल. या महिलांना ब्लॉक बनविणे, कार्ड बनविणे, प्लॉबिंग, वायरींग, बाईंडिंग, धुण्याची पावडर पॅकींग करणे इत्यादी व्यवसाय शिकविता येतील.

१.५.६ ही संस्था प्रामुख्याने पुढील गोष्टी करील :—

(अ) महाराष्ट्र उद्योजकता विकास केंद्राच्या सहाय्याने शहरी व ग्रामीण महिलांसाठी उद्योजकता व व्यवस्थापन यांच्या प्रशिक्षणाचे कार्यक्रम तयार करील.

(ब) द्रायसेम, नेहरू रोजगार योजना आणि उद्योजकता व स्वयंरोजगार विषयक शासनाच्या इतर योजना यांच्यामार्फत निधी मिळविण्यासाठी उद्योग खात्याशी संपर्क ठेवील.

(क) नगरपालिकेच्या क्षेत्रातील गाळे व इंडस्ट्रियल इस्टेटमधील शेड्स, वीज व पाणीपुरवठा अशासारख्या पायाभूत सोयींचा आणि महिला स्वयंरोजगार योजनांचा मेळ साधेल.

(ड) महिला उद्योजकांना कच्या मालाच्या पुरवठ्याची व्यवस्था करील.

(इ) वित्तसंस्था व नियामक संस्था यांच्याशी संपर्क ठेवील.

(फ) प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम आयोजित करणाऱ्या आय.टी.आय., पॉलिटेक्निक्स आणि खाजगी संस्था यांच्याशी संपर्क ठेऊन या संस्था आणि औद्योगिक क्षेत्र यांच्यामध्ये सुसंवाद स्थापन करील.

(ग) महिलांना व्यवसाय शिक्षण देण्यासाठी शिष्यवृत्त्या तसेच शैक्षणिक कर्ज देण्यासाठी निधी उभारण्यास उद्योग/कारखाने यांना उत्तेजन देईल.

१.५.७ वाढीव कार्यक्रमासाठी माविमचे भागभांडवल पुरेशा प्रमाणात वाढविण्यात येईल.

१.६ असंघटीत क्षेत्र.

१.६.१ असंघटीत क्षेत्रातील महिलांच्या मुख्य गरजा पुढीलप्रमाणे आहेत :—

(अ) माहितींची उपलब्धता.

(ब) पतपेढ्यांची सुविधा.

(क) व्यवसाय शिक्षण व त्यातील आधुनिक कुशलता संपादन करणे.

(ड) बाजारपेठ.

या गरजा पूर्ण करण्यासाठी शासन पुढीलप्रमाणे पावले उचलील.

१.६.२ ज्ञान ही एक शक्ती आहे आणि महिलांच्या सध्याच्या हीन दर्जाचे मुख्य कारण हे आहे की, विकासाच्या कार्यक्रमांची माहिती त्यांच्यापर्यंत पोहोचू शकत नाही. ही परिस्थिती

बदलण्यासाठी उद्योगक्षेत्रात लोकप्रिय असलेली 'वन विंडो (एकाच ठिकाणी सर्व सुविधा)' पद्धती योजण्यात येईल. त्यासाठी प्रत्येक जिल्ह्यात 'महिला सहयोगिनी' ची स्थापना करण्यात येईल. स्थानिक स्वयंसेवी संस्था, महिला मंडळे आणि महिलांना एकाच ठिकाणी व एकाच वैली माहिती मिळविणे व प्रश्न सोडविणे शक्य व्हावे म्हणून महिन्यातून एकदा जिल्हाधिकारी व मुख्य कार्यकारी अधिकारी महिला केंद्रामध्ये जिल्हातील संवंधित खात्यातील प्रमुख अधिकाऱ्यांवरोवर चर्चा करण्यासाठी सभांचे आयोजन करतील. जिल्हा पातळीवरील महिला सहयोगिनी समित्यांच्या कार्याची पाहणी करण्यासाठी तसेच, महिलांसंबंधीच्या विविध योजना कार्यवाहीत आणण्यासाठी व कायदेविषयक माहितीसाठी विभागीय आयुक्त महिला सहयोगिनी समित्यांच्या विभागवार सभा घेतील.

- १.६.३ असंघटित क्षेत्रातील महिलांना पतपुरवठा करण्याच्या प्रश्नांचा सरकार गांभीर्याने विचार करील. बांगला देशातील ग्रामीण वँकेच्या धर्तीवर पतसंस्था स्थापन करण्याची शक्यता आजमावण्यासाठी एक अभ्यासगट नेमण्यात आला आहे.
- १.६.४ ग्रामीण व शहरी भागातील महिलांना पतपुरवठा करणे शक्य व्हावे म्हणून, कुटुंबाचे उत्पन्न दारिद्र्य रेषेखाली असण्याची अट काढून टाकण्याची मागणी केंद्र शासनाकडे करण्यात येईल.
- १.६.५ ग्रामीण क्षेत्रामध्ये योग्य प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे आयोजन व महिलांमधील कौशल्याचे काळानुरूप आधुनिकीकरण करण्यासाठी माविम या संस्थेस पुरेसा निधी देण्यात येईल. यात पॉलिटेक्निक्स व आय.टी.आय. यांना समाविष्ट करून घेण्यात येईल.
- १.६.६ स्वयंरोजगारातील महिलांना बाजारपेठ मिळवून देण्यासाठी माविम योग्य दिशेने प्रयत्न करील.
- १.६.७ शेती, पशुपालन, मत्स्योद्योग, बागाईत, ग्रामीण उद्योग या सरकारी योजनेतील कमीतकमी ४० टक्के विकासाच्या योजना महिलांना केंद्रविंदू मानून आखण्यात येतील. यासाठी जिल्हा महिला बालकल्याण समित्या व माविम शासनाशी संपर्क ठेवतील. गरज पडल्यास महिलांना सोयीच्या असाव्या म्हणून प्रशिक्षणाच्या वेळा व कार्यक्रम पद्धती यांच्यात बदल करण्यात येईल.
- १.६.८ व्यवस्थापकीय कौशल्य व प्रशिक्षण यासाठी स्थानिक महिला मंडळांची रचना स्वावलंबी गटात (सेल्फ हेल्प ग्रुप) करण्यात येईल. स्थानिक स्वयंसेवी संस्थांना यासाठी प्रशिक्षण देण्यात येईल. महिला व बालकल्याण संचालनालय व जिल्हा पातळीवरील महिला व बालकल्याण समित्यांच्या मार्फत या प्रशिक्षणासाठी निधी उपलब्ध करून देण्यात येईल.

१.६.९ स्थानिक महिला उद्योजक व स्वावलंबी गटांकडून ठराविक वस्तू विकत घेता याव्यात यासाठी शासकीय खात्याच्या खरेदीविषयक धोरण व पद्धतीचा आढावा घेतला जाईल. सरकारी संस्थामधील आरोग्य विभागासाठी लागणारे कापड, स्थानिक शाळांचे गणवेश, स्वयंपाक गृहे, कॅन्टीन आदींना लागणारे मसाले इत्यादी वस्तू स्थानिक महिला मंडळाकडून घेण्याचे धोरण राहील. या कामासाठी महिला व बालविकास महासंचालनालय अशा वस्तू बनविणाऱ्यांची वा बनवू शकणाऱ्यांची जिल्हानिहाय यादी तयार करील. त्याचप्रमाणे जिल्हा पातळीवरील क्षेत्र अधिकारी अशा स्थानिक पुरवठा करू शकणाऱ्या महिलांची नोंद करण्यास मदत करील.

१.६.१० शहरी क्षेत्रात शक्य असेल तेथे महिलांच्या स्वावलंबी गटांना फिरती रेशन दुकाने चालविण्याची परवानगी देण्यात येईल. या कामी नेहसु रोजगार योजना व अन्य शासकीय योजनांमधून निधी उपलब्ध करून देण्यासाठी सहाय्य केले जाईल.

१.६.११ आपल्या पलीसमवेत रेशन दुकान चालवू इच्छिणाऱ्या व्यक्तीस दुकानाचा परवाना देताना प्राधान्य दिले जाईल.

१.६.१२ मुंबई आणि अन्य शहरात सकाळ व संध्याकाळ सोडून अन्य काळात बंद असणाऱ्या दूध केंद्रातून महिला गटांना भाज्या, स्थानिक पदार्थ, तयार खाद्यपदार्थ इत्यादी विक्रीसाठी कंत्राटी पद्धतीने जागा उपलब्ध करून देण्यात येईल. दुग्ध विकास आयुक्त या योजनेचा तपशील ठरवीत असून १५ ऑगस्ट १९९४ पर्यंत या योजनेचा मुंबईत शुभारंभ करण्यात येईल.

१.६.१३ शहरी भागात स्थियांना सहाय्य करण्यासाठी रोजगार हमी योजना सुरु करण्याचा सरकार विचार करील. प्रथमतः शौचालयांचे बांधकाम व देखरेख आणि झोपडपट्टीतील गटार व्यवस्था या आरोग्य सेवांचा या योजनेत समावेश केला जाईल.

१.६.१४ घरकाम करणाऱ्या महिला व बांधकाम क्षेत्रातील मजूर महिलांच्या प्रश्नाबाबत कामगार विभागातर्फे एक समिती स्थापून त्यांच्या प्रश्नावर विचार केला जाईल. ही समिती ज्या सूचना करील त्या विचारात घेऊन, शक्य असेल तेथे नवीन कायदा करण्यात येईल.

१०. प्रसार माध्यमे आणि समर्थन

- १०.१ सामाजिक बदला संबंधीच्या कार्यक्रमांची आखणी करताना प्रसार माध्यमाचा समाजावरील प्रचंड प्रभाव विचारात घ्यावा लागेल. त्याचप्रमाणे या प्रभावाचे दुष्परिणाम लक्षात घेऊन समतोल राखण्यासाठी आवश्यक ती उपाययोजना करावी लागेल. महिलांचे समाजातील स्थान आणि त्यांच्या भूमिका लक्षात घेता, द्रुक-श्राव्य (ऑडिओ-हिन्ज्युअल) आणि मुद्रण माध्यमे महिलासंबंधीच्या पारंपरिक प्रतिमांनाच मजबूत बनविण्याचे आणि पुनः प्रस्थापित करण्याचे काम करीत आहेत असेच सतत निर्दर्शनास आले आहे.
- १०.२ दूरदर्शन आणि उपग्रहांच्या संपर्काचे सर्वसाधारणपणे प्रत्येक घरावर आक्रमण झाले आहे, ज्याचा समाजावर विशेषतः कोवळ्या मनावर काय परिणाम होतो याचा गंभीरपणे विचार करण्याची गरज आहे. चिन्पट आणि दूरचिन्ह मालिका यांच्यामध्ये महिलेचे चिन्पण वासनेच्या आणि हिसेच्या असहाय्य बळी किंवा कर्तवगार पुरुषांच्या नटव्या बाहुल्या म्हणून केले जाते आणि त्याचा समाजावर विपरित परिणाम होतो. समाजापुढे इतर कुठल्याही आदर्श भूमिका नसल्याने तरुण पिढी पारंपरिक प्रतिमांची नक्कल करण्याचा प्रयत्न करते आणि त्यामुळे सामाजिक तणाव वाढतात. कुठल्याही प्रश्नाचे उत्तर केवळ हिंसेच्याच मागाने शोधण्याचा प्रयत्न केला जातो. स्त्री-पुरुष संबंध हे अनेक पदरी, परस्परविषयक आदर आणि स्लेहाचे आहेत. त्यांचे संवेदनाशील चिन्पण होणे आवश्यक आहे. त्याएवजी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रातील पुरुषी वर्चस्वाचे चिन्पण करण्यात येते आणि महिला या कधी निरुद्ध, परिणामशून्य किंवा चुकीच्या मागाने जाणाऱ्या तर कधी सत्तापिपासू, विनाशकारिणी, कर्कशा आहेत असे दाखविले जाते.
- १०.३ ह्या परिस्थितीच्या अस्तित्वाची केवळ नोंद घेऊन ती सुधारणार नाही. लोकांसमोर विचार करण्यासाठी वेगळे पर्याय पुढे ठेवण्याची आवश्यकता आहे. मनोरंजनाचे कार्यक्रम, मालिका इत्यादितून महिलांच्या कर्तृत्वाचे आणि सामर्थ्याचे प्रभावी आणि सकारात्मक चिन्पण प्रेक्षकांसमोर आले तरच हे शक्य होईल.
- १०.४ खालील बाबींसंबंधी सिनेमॅटोग्राफ कायद्यामध्ये व या कायद्याखालील नियमावलीमध्ये बदल करण्यासंबंधी महाराष्ट्र शासन केंद्र शासनाशी संपर्क साधेल.
- १०.४.१ चिन्पटातील महिलांच्या चिन्पणाविषयी सेन्सॉर बोर्डाच्या दोन तृतीयांश सभासदांनी निर्णय दिल्यास तो अंतिम समजावा आणि त्यावर अपील करण्याची परवानगी नसावी.
- १०.४.२ सेन्सॉर बोर्ड, पुनर्विलोकन समित्या व द्रायव्यूनल यावर किमान पन्नास टक्के महिलांची नेमणूक करावी.

- १०.४.३ पड्यावर दाखविल्या जाणाऱ्या महिलांवरील हिसेवर बंदी घालावी.
- १०.४.४ प्रकाशनपूर्व प्रसिद्धी म्हणून जी भित्तीचित्रे (पोस्टस) आणि ऑडिओ कॅसेट्स काढण्यात येतात त्यासाठी सेन्सॉरचे प्रमाणपत्र घेतल्यावरच परवानगी देण्यात यावी.
- १०.४.५ सर्व देशभर लागू होतील अशा स्पष्ट मार्गदर्शक सूचना दिल्या जाव्यात आणि सेन्सॉर बोर्डवरील सभासदांना त्याविषयी प्रशिक्षण दिले जावे.
- १०.५ सध्या असे दिसून येते की, दूरदर्शनवर महिलांच्या कार्यक्रमासाठी फक्त दुपारी किंवा रात्री उशीराची वेळ देण्यात येते. यावेळी श्रोतृवर्ग अगदी कमी असतो. दृक-शाव्य माध्यमांमधील (ऑडिओ-हिझ्युअल) खालील बाबींसाठी महाराष्ट्र सरकार भारत सरकारशी संपर्क साधेल.
- १०.५.१ मुख्य कार्यक्रमाच्या वेळेअंतर्गत महिन्यातील कमीतकमी ३६ तास महिलांसंबंधीच्या कार्यक्रमांसाठी राखून ठेवावेत. या वेळासाठी जो महसूल लागेल त्यासाठी इतर प्रायोजकांवर कर लावावा आणि/किंवा हा कार्यक्रम प्रायोजित करणाऱ्यांना इतर वेळी अधिक सवलत देऊन प्रोत्साहन घावे.
- १०.५.२ कार्यक्रम प्रसारणाची लोकप्रिय वेळ (प्राईम टाईम) आणि सुट्टीच्या दिवशी दर अर्ध्या तासाने महिलांसंबंधी एक मिनिटाचा संदेशात्मक/लघु अनुबोधपट दाखविण्यात यावा. हे लघु अनुबोधपट (फिलर) दूरदर्शन आणि आकाशवाणीचा वापर करणाऱ्या जाहिरातदारांनी तयार करावे. दूरदर्शन आणि आकाशवाणीच्या प्रायोजित वेळेच्या प्रत्येक २० मिनिटांमागे लोकशिक्षणाचे एक मिनिटाचे लघु अनुबोधपट सादर करण्याची अट जाहिरातदारांवरोवर करण्यात येणाऱ्या करारांमध्ये घालावी.
- १०.६ नवीन वाहिन्या सुरु करण्याआधी कार्यक्रमांसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे ठरविण्यासाठी एक राष्ट्रीय परिषद बोलवावी.
- १०.७ विविध माध्यमांच्या क्षेत्रातील मान्यवर व्यक्तींच्या मदतीने महिलांसंबंधीच्या वेगळ्या आणि अधिक प्रगत दृष्टिकोनास उत्तेजन देण्यासाठी शासन मान्यवरांशी संवाद साधेल. त्याकरिता खालील उपाययोजना सुचविण्यात येतील.
- १०.७.१ मुद्रण माध्यमे महिलांवरील अत्याचारांसंबंधीचा सनसनाटी भाग भडकपणे छापतात. त्याएवजी त्यांनी प्रतिबंधक उपायासंबंधी माहिती, संपर्कासाठी आधार गटांचे पते, आधातातून यशस्वीपणे बाहेर पडलेल्या महिलांच्या कहाण्या प्रकाशित कराव्यात. त्यामुळे महिलांना स्वतःचे आयुष्याला यशस्वी वळण देण्यास उत्तेजन मिळेल.
- १०.७.२ उद्योगपती आणि जाहिरातदार यांच्याशी संवाद साधून त्यांना स्त्री-पुरुषांच्या वेगळ्या आणि अपारंपरिक प्रतिमांचे चित्रण करण्यास उत्तेजन दिले जाईल. सध्याच्या प्रवाहाप्रमाणे

महिला या सुसंस्कारित आणि निष्क्रीय उपभोक्त्या दाखविल्या जातात. त्यामुळे वस्तुस्थितीचा विपर्यास तर होतोच परंतु महिलांसंवंधीचे जुनाट आदर्श पुनःप्रस्थापित होतात. व्यापारीवृत्तीने तयार केलेल्या या प्रतिमांचा आजच्या शहरी महिलेवर अतिशय ताण पडतो. कारण अशा भ्रामक कसोट्यांना उतरणे अतिशय कठीण असते.

१०.७.३ आज माध्यमातून काही वेळा महिलेचे अति सामर्थ्यावान असे केलेले भडक चित्रण पूर्वीच्या त्यागी, आणि स्वतःला कमी लेखणाऱ्या महिलेच्या अतिरंजक चित्रणाइतकेच घातक आहे.

१०.८ महिलांची प्रतिमा बदलण्यासाठी प्रोत्साहन देण्याच्या दृष्टीने शासन विविध माध्यमांसाठी जिल्हा आणि राज्य पातळीवरील पारितोषिक प्रश्नांचा पाठपुरावा करणारे वर्तमानपत्र यांना ही पारितोषिके दिली जातीलच त्याशिवाय उत्तम चित्रपट, शाळांमधील उत्तम निबंध, महिलांची प्रतिमा उजळणारे लेख इत्यादींसाठीही दिली जातील. दरवर्षी आंतरराष्ट्रीय महिला दिनाच्या दिवशी ही पारितोषिके प्रदान करण्यात येतील.

११. पंचायती राज संस्था

- ११.१ ७३ वी घटनादुरुस्ती महिलांना सबळ करण्याच्या पथावरील महत्त्वाचे पाऊल आहे. याची राज्य शासनास जाणीव आहे. जिल्हा परिषदेच्या पातळीवर महिला व बालकल्याण समितीची स्थापना करून राज्य शासनाने आपली या धोरणाशी बांधिलकी आधीच दर्शविलेली आहे. या समितीस जो निधी उपलब्ध करून दिला जाईल तो फक्त महिला व बालकांच्या विकासाकरिता उपयोगात आणण्यात येईल.
- ११.२ स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये निर्णयिक भूमिका बजावण्यासाठी महिलांना प्रशिक्षित आणि समर्थ बनवावे लागेल. यासाठी पुरेसे पाठवळ देण्यात शासन बांधील आहे. त्यासाठी स्वयंसेवी संघटना आणि प्रशिक्षण संस्थांच्या मार्फत प्रशिक्षण कार्यक्रम पद्धतशीरपणे रावविला जाईल. प्रशिक्षण आराखडा बनविण्यासाठी तसेच प्रशिक्षण कार्यक्रम रावविण्यासाठी साधनसामुग्री पुराविली जाईल. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांच्या प्रशिक्षणासाठी पुणे येथील महात्मा गांधी प्रशिक्षण संस्थेचा दर्जा वाढविला जाईल. त्या संस्थेला राज्य पातळीवरील स्थानिक संस्थांमधील महिलांचे प्रशिक्षण केंद्र करण्यात येईल. या केंद्राचा पुरेसा विस्तार करून त्यांना साधनसामुग्री दिली जाईल.
- ११.३ राज्याचे झपाट्याने होणारे नागरीकरण लक्षात घेता शहरी विभागांतही निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग प्रत्येक पातळीवर राहवा, याकरिता शासन प्रयत्नशील राहील.
- ११.४ स्थानिक संस्थांना निधीचे वितरण करताना तावल्या जाणाच्या निकषामध्ये स्त्रियांचा दर्जा हा महत्त्वाचा निकष मानण्यात यावा अशी सूचना करण्यात येईल. वित्त आयोगाच्या निकषांमध्येही या बाबीचा समावेश करण्यात येईल.
- ११.५ पंचायत समितीच्या स्तरावर महिला बालकल्याण समिती स्थापन करण्याची आवश्यकता आहे. शासनामार्फत या पातळीवर समिती स्थापण्याची शक्यता झाजमावण्यात येईल.

१२. स्वयंसेवी किंवा अशासकीय संस्थांचा सहभाग

- १२.१ कोणत्याही प्रकारची सामाजिक प्रगती समाजाच्या प्रत्यक्ष सहभागानेच शक्य असते. शासनाच्या हस्तक्षेपाने फारतर संस्थातक आणि आर्थिक आराखड्याची चौकट तयार होऊ शकेल. हे गृहित धरूनच महिलांच्या विकास कार्यात स्वयंसेवी संस्थांचे सहकार्य अतिशय महत्त्वाचे आहे, असे शासन मानते. संपूर्ण समाजाचा सर्वकष विकास ज्ञाल्याशिवाय महिलांचा सामाजिक दर्जा/स्थान उंचावणे शक्य नाही. तेव्हा या कार्यात शासनाच्या बरोबरीने स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग असावा अशी शासनाची इच्छा आहे. शासन सर्व प्रकारच्या विकासकार्यात काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्था, महिला मंडळे, आर्थिक गट आणि नोंदणीकृत संघटना इ. ना या सार्वजनिक कार्यास साथ देण्यास प्रोत्साहन देईल.
- १२.२ स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका व स्थान, त्यांच्या निधीसंकलनाची व्यवस्था, या संस्थांनी कोणत्या क्षेत्रावर लक्ष केंद्रित करावे व सहभागी व्हावे या सर्व बाबींविषयी शासन स्वयंसेवी संस्थांसंबंधीचे सर्वकष धोरण जाहीर करील. नियोजन, योजनांची अंमलबजावणी आणि पर्यवेक्षण या बाबतीत स्वयंसेवी संस्थांकडून कोणत्या स्वरूपाच्या सहभागाची अपेक्षा आहे हेही या धोरणातक दस्तावेजात स्पष्टपणे नमूद केले जाईल. त्याचप्रमाणे जबाबदारी आणि अधिकार या दोन्हीमध्ये शासकीय आणि स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग असावा यावर भर दिला जाईल.
- १२.३ स्वयंसेवी संस्थांशी संवाद साधण्यासाठी स्वतंत्र संचालनालय स्थापन करण्यात येईल.
- १२.४ बन्याच स्वयंसेवी संघटनांना विशेषत: महिला संघटनांना योजना तयार करण्यासाठी तसेच प्रशिक्षित आणि स्वयंप्रेरित मनुष्यबळ मिळविण्यासाठी प्रशिक्षणाची व मदतीची गरज आहे याची शासनाला जाणीव आहे. राज्यातील स्वयंसेवी संस्थांना प्रशिक्षण देणे, प्रसार करणे, सामर्थ्य वाढविणे, नेटवर्क तयार करणे इ. बाबतीत केल्या जाणाऱ्या प्रयत्नांना शासन सक्रीय पाठिंबा देईल.
- १२.५ महिलांच्या प्रश्नांवर संशोधन करणाऱ्या संघटना यांना आणि त्यासाठी वापरला जाणारा निधी आयकरातून मुक्त करावे यासाठी राज्य शासन भारत सरकारकडे प्रयत्न करील.

१३. अत्यावश्यक विभाग

- (अ) आरोग्य.
- (ब) शिक्षण आणि स्वी साक्षरता.
- (क) तांत्रिक शिक्षण.

१४. आरोग्य

- १४.१ बालमृत्युचे प्रमाण कमी करणे आणि सुरक्षित मातृत्व या बाबतीत आठव्या पंचवार्षिक योजनेमधील आरोग्य क्षेत्रामध्ये अतिशय योग्य पद्धतीने भर देण्यात आला आहे. आईची प्रकृती उत्तम असणे यावरही मुलाचे आरोग्य आणि स्वास्थ्य अवलंबून असते. आरोग्य शिक्षण आणि प्राथमिक आरोग्य सेवा महिलांना सहज उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने आरोग्य सेवांचा आवाका वाढविणे व त्यात सुधारणा करणे यासाठी आवश्यक अशी सर्व पावले उचलली जातील याची शासन खबरदारी घेईल.
- १४.२ महिला आणि बालविकास खाते स्वयंसेवी संस्थांमार्फत माहिती प्रसारण केंद्रे सुरु करील. पहिल्या टप्प्यात ग्रामीण रुग्णालयातून अशी माहिती प्रसारण केंद्रे सुरु केली जातील. या केंद्रातून महिलांना आरोग्य, सक्स आहार, कायदेविषयक शिक्षण, कुटुंब कल्याण इ. प्रश्नांवर सल्ला दिला जाईल. महिलांना याबाबतीत जाणते करावे यासाठी स्वयंसेवी संस्था/संघटना खेड्यांना भेटी देतील. त्याकरिता स्वयंसेवी संस्था/संघटनांना खास अभ्यासक्रम तयार करून प्रशिक्षण दिले जाईल. शहरी भागांत अशी माहिती प्रसारण केंद्रे सुरवातीस नगरपालिकेची रुग्णालये व दवाखाने यांना जोडलेली असतील. स्त्रियांना आरोग्य सेवांचा लाभ घेता यावा यासाठी दलणवळणाच्या साधनांच्या उपलब्धतेचा आढावा घेतला जाईल.
- १४.३ आपल्या कुटुंबाच्या आरोग्यविषयीचे निर्णय घेण्याचा अधिकार जर महिलांना दिला तरच शासनाची कुटुंब कल्याण व लोकसंख्या नियोजनविषयक धोरणे यशस्वी होतील. याची जाणीव सर्वसाधारण जनतेत वाढावी म्हणून होणाऱ्या सर्व प्रयत्नांना शासन चालना देईल व सहकार्य करील. महिलांना प्रामुख्याने आपल्या कुटुंबाचा आकार ठरविण्याचा व मुलांच्या आरोग्यावर परिणाम करणाऱ्या सेवांबद्दल निर्णय घेण्याचा अधिकार मिळाला पाहिजे.
- १४.४ पाळणा लांबवावा यासाठी महिलांना प्रोत्साहन देण्यासाठी ग्रामीण भागांत महिला समृद्धी योजनेच्या माध्यमातून शासन कार्यरत राहील. प्रत्येक विवाहित महिलेच्या नांवे तिच्या लानानंतर ती गरोदर राहीपर्यंत प्रत्येक महिन्यास २५ रुपये याप्रमाणे पोस्टात जमा केले जातील. त्यानंतर पहिल्या मुलाचा जन्म होऊन तीन महिने होईपर्यंत ही पोस्टातील बचत बंद केली जाईल. त्यानंतर ती परत सुरु होऊन दुसऱ्या मुलाकरिता गर्भधारणा होईपर्यंत सुरु राहील. दोन मुलांमधील अंतर तीन वर्षे असेल तर ही बचत ७ वर्षे पर्यंत चालू राहील. दोन मुलांमधील अंतर तीन वर्षांपेक्षा कमी असेल तर पाच वर्षांपर्यंत ही बचत केली जाईल. हा कालावधी पूर्ण ज्ञाल्यानंतरच महिलांना ही रक्कम काढता येईल. शहरी विभागातही अशाच प्रकारची योजना कायाच्चित केली जाईल.

- १४.५ ग्रामीण विभागातील शाळा, कार्यालये, आणि खेड्चांमध्ये, स्वच्छतागृहे निर्माण करण्याकरता योजना तयार करण्यावर भर दिला जाईल.
- १४.६ लोकसंख्याविषयक धोरण आणि त्या अनुषंगाने येणारे इतर प्रश्न यावर राष्ट्रीय चर्चा घडवून आणावी अशी भारत सरकारला विनंती करण्यात येईल.

१५. शिक्षण

- १५.१ महिलांच्या बाबतीत प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करणे आणि वाढती साक्षरता याचे विधायक परिणाम विवाह वय उंचावण्यात, बालमृत्युंचे प्रमाण घटविण्यात, लोकसंख्या वाढ आणि एकूण गर्भसंभवाचा वेग औसरण्यात होतात, हे निर्विवाद सिद्ध झाले आहेत. याचा परिणाम दारिद्र्य हटविण्यावर आणि समाजाच्या आर्थिक विकासावर अपरिहार्यपणे होतो. महिलावर्गाच्या साक्षरतेचा समाजाच्या विकासावर अनुकूल परिणाम होतो. हे सिद्ध होऊनही भारतात महिलांच्या साक्षरतेचे प्रमाण दुर्देवाने अल्पच राहिले आहे.
- १५.२ महिलांच्या साक्षरतेचे प्रमाण जलदगतीने वाढावे म्हणून महाराष्ट्र शासनाने आता एक कृती योजना तयार केली आहे. त्यानुसार मुलींच्या प्राथमिक शिक्षणास अग्रक्रम दिला जाईल. महिला वर्गात जागृती निर्माण करण्यासाठी, त्यांचा आत्मविश्वास वाढविण्यासाठी आणि त्यांचे राहणीमान उंचावण्यासाठी प्राथमिक शिक्षणाचा आणि साक्षरतेचा प्रसार करण्याच्या कार्यात ग्राम शिक्षण समित्या आणि महिला मंडळांनी स्वतःला गुंतवावे असे प्रयत्न केले जातील.
- १५.३ महिलांमधील निरक्षरतेचे उच्चाटन, प्राथमिक शिक्षण प्रवेशाबाबत त्यांच्या मार्गातील अडसर आणि साक्षरता टिकून राहण्याबाबत असलेल्या अडचणी दूर करण्यासाठी खास सहाय्यक सेवा पुरविणे, इष्टांक ठरवून देणे आणि प्रभावी नियंत्रण याची व्यवस्था केली जाईल.
- १५.४ पूर्व-प्राथमिक शिक्षण सुयोग्य होण्यासाठी अंगणवाड्या प्राथमिक शाळांशी जोडल्या जातील. तसेच दिवसभर निगा राखणारी केंद्रे (डे केअर सेंट्स) स्थापन करण्यास उत्तेजन देण्यात येईल त्यामुळे कुटुंबातील मोठ्या मुलींना आपली लहान भावंडे या केंद्रात ठेऊन शाळेतील अभ्यासक्रम पुरा करता येईल. स्थानिक महिला मंडळानी या केंद्रांची जबाबदारी स्वीकारावी म्हणून उत्तेजन देण्यात येईल.
- १५.५ महिलांमधील निरक्षरतेची तसेच मोठ्या प्रमाणावरील शिक्षणातील गळती या समस्यांवर खालील उपाययोजना करण्यात येईल—
- (१) जून १९९४ पासून औपचारिक व अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षण पहिल्या टप्प्यापर्यंत तरी सर्व मुलींना निश्चित मिळेल यासाठी आवश्यक आर्थिक तरतूद करण्यात येईल.
 - (२) पालकांवरील प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष शिक्षण खर्चाचा भार कमी केला जाईल. क्रमीक पुस्तके व गणवेश आदींचा खर्च, तसेच घरगुती जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी मुलींचा होणारा उपयोग कमी झाल्यामुळे येणारा अप्रत्यक्ष खर्च यांच्या तुलनेत शिक्षणाचे फायदे कमी लेखण्याची प्रवृत्ती आपल्या समाजांत रुक्ली आहे.

हा स्वी शिक्षणाच्या मार्गातील एक मुख्य अडसर आहे. म्हणूनच प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष खर्चाचा भार कमी करण्याची आर्थिक उपाययोजना स्वी शिक्षणाबाबत परिणामकारक ठरेल. त्याकरिता आर्थिक प्रोत्साहन देणे, पुस्तके, वह्या व गणवेष पुरवणे, मुलींना वेळ मिळावा म्हणून दिवसभर भावङडांची निगा राखणारी केंद्र (डी केअर सेंट्स) स्थापन करणे, दारिद्र्ये रेषेखालील मुलींना हजेरीसाठी भत्ता देणे, इत्यादी उपाय योजले जातील. मुलींच्या शिक्षणाचे महत्त्व पालकांना कळत जाईल तसतशी प्रोत्साहने क्रमाक्रमाने बंद केली जातील.

- (३) महिला शिक्षकांची संख्या एकूण शिक्षकांच्या ५० टक्के पर्यंत वाढविली जाईल.
- (४) ग्रामीण शिक्षण समिती आणि महिला मंडळ यांच्यामार्फत सामाजिक सहभाग वाढवला जाईल.
- (५) स्वयंसेवी संघटना आणि तंत्रशिक्षण संचालनालय यांच्या मदतीने महिलांसाठी तांत्रिक आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण योजना तयार करण्यात येईल.
- (६) शाळेतील मुलींची गळती थांबवण्याचे उपक्रम हाती घेणाऱ्या महिला मंडळांना आणि ग्राम शिक्षण समितींना प्रोत्साहन देणाऱ्या योजना राबविल्या जातील.
- (७) ग्रामपंचायतींना निधी उपलब्ध करून देताना मुलींचा शाळेतील गळती हा निकष विचारात घेतला जाईल.
- (८) साक्षरता हे महिलांच्या राहणीमानात आमुलाग्र बदल करणारे साधन आहे आणि शिक्षणामुळे त्यांना आपले जीवनमान उंचावण्यास व्यक्तिगत आणि सामुदायीक बळ मिळते याची जाणीव त्यांना करून देणे. साक्षरतेमुळे प्राप्त होणारी शक्ति विषद करणाऱ्या साहित्य व वित्रमय पुस्तिका तयार करण्यात येतील. या पुस्तिकांच्या आधारे महिला मंडळे, ग्राम शिक्षण समित्या, स्वयंसेवी संस्था आणि अन्य गट ह्यांना सर्वकष साक्षरता मोहिमेत सहभाग घेता येईल.
- (९) महिला साक्षरता व त्यानंतरचे उपक्रम यांना वाव देण्यासाठी महिला केंद्रांची स्थापना केली जाईल.

१६. तांत्रिक शिक्षण

- १६.१ अपारंपरिक क्षेत्रांत स्त्रियांनी तांत्रिक कौशल्य संपादन करण्याचे महत्त्व अधिकाधिक स्पष्ट होऊ लागले आहे. राज्यामध्ये असलेली अभियांत्रिकी महाविद्यालये, पॉलिटेक्निक, तंत्रनिकेतने व औद्योगिक प्रशिक्षण केंद्रे आणि प्राथमिक तांत्रिकी केंद्रे यांचे जाळे यासाठी वापरले जाईल. आजमितीला महाराष्ट्रातील तंत्रनिकेतनांमधील मुलींची टक्केवारी ६ ते १७ टक्के आहे. महिला शिक्षिका व उद्योगांमध्ये प्रवेश करणाऱ्या महिलांची टक्केवारी यापेक्षाही कमी आहे. या परिस्थितीला जबाबदार असणारे मुख्य घटक खालीलप्रमाणे आहेत : -
- (अ) तंत्रनिकेतनामध्ये निवासी व्यवस्थेचा अभाव.
 - (ब) पालकांमधील जाणीव आणि त्यांच्या प्रोत्साहनाचा अभाव.
 - (क) उद्योग आणि शिक्षणसंस्था यातील समन्वयाचा अभाव.
 - (ड) शिक्षणाचा अवाढव्य खर्च.
- १६.२ सरकार टप्प्याटप्प्याने या सर्व तांत्रिक शिक्षण संस्थांमध्ये मुलींच्या निवासाची अधिकाधिक सोय उपलब्ध करून देईल.
- १६.३ माध्यमिक शाळांमध्ये व्यवसाय मार्गदर्शन केंद्रे सुरु करण्यात येतील. या शाळांमध्ये प्रवेश घेणाऱ्या मुलींच्या पालकांना तांत्रिक शिक्षणाचे फायदे आणि त्यामुळे मुलींना उपलब्ध होणारे वेगवेगळे पर्याय याबद्दल ही केंद्रे माहिती देतील.
- १६.४ व्यवसाय प्रशिक्षण संचालनालयामार्फत मुलींना उपयुक्त असे अपारंपरिक अभ्यासक्रम तयार केले जातील. या प्रमाणपत्र अभ्यासक्रमात मुलीं जास्त संख्येने प्रवेश घेऊ शकतील.
- १६.५ लघुउद्योग क्षेत्रामध्ये महिला उद्योजकांसाठी व्यवसाय व्यवस्थापनाचे विशेष प्रशिक्षण अभ्यासक्रम सुरु करण्यासाठी महाराष्ट्र उद्योजकता विकास केंद्रासारख्या संस्थेस अनुदान देण्यात येईल.
- १६.६ तांत्रिक शिक्षण आणि उद्योजकता अभ्यासक्रम पूर्ण करणाऱ्या मुलींना शिष्यवृत्त्या देण्यासाठी आणि तंत्रनिकेतनांमध्ये महिला अध्यापिका प्रायोजित करण्यासाठी निधी उभा करण्यास उद्योगधर्ंद्याना उद्युक्त करण्यात येईल.

१७. महिला आयोग

- १७.१ जिल्हा ते राज्य स्तरापर्यंत नियोजन प्रक्रियेच्या प्रत्येक पातळीवर महिला आयोगाच्या सदस्यांचा सहभाग राहील अशा प्रकारे महिला आयोगाची कार्यकक्षा व भूमिका निश्चित करण्यात येईल.
- १७.२ आयोग आणि सर्व महिला विकास योजना यांमध्ये कायमपणे व परिणामकारक सुसंवाद होण्यासाठी नियोजन खात्यामध्ये शासनाच्या उप सचिवांच्या अधिकाराखाली एक विशेष कक्ष तयार करण्यात येईल.
- १७.३ महिलांच्या संबंधित प्रश्नांवर संशोधन करून अभ्यास करण्यास सरकार महिला आयोगाच्या माध्यमातून प्रोत्साहन देईल. महिलांच्या प्रश्नासंबंधी सरकारला माहिती उपलब्ध करून देण्यासाठी आयोग संदर्भ केंद्र म्हणून काम करेल. तसेच राज्याच्या सर्व भागांतील महिलाविषयक अभ्यास केंद्रांशी सरकारचा दुवा साधेल. या कामासाठी आयोगास योग्य मदतीने सक्षम करण्यात येईल.
- १७.४ 'महाराष्ट्रातील महिलांचा दर्जा' या विषयावर राज्य महिला आयोग एक अहवाल तयार करून घेईल. या अहवालाच्या आधारे पुढील कृती योजना आखण्यात येतील. राष्ट्रीय उत्पन्नात महिलांचा अप्रत्यक्ष सहभाग याविषयी या अहवालात आढऱवा घेण्यात येईल.